

УДК 347.66

<https://doi.org/10.31652/2786-6068-2023-3-12-17>

Юрій Заїка

Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва
імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України
доктор юридичних наук, професор,
головний науковий співробітник відділу проблем приватного права
e-mail: u.a.zaika@gmail.com

ЖИТЛОВІ ПРАВА СПАДКОЄМЦІВ ЧЕТВЕРТОЇ ЧЕРГИ

Анотація. У статті з'ясовуються особливості правового статусу членів сім'ї спадкодавця – спадкоємців четвертої черги за законом. Відсутність легального визначення поняття «член сім'ї спадкодавця» і різні трактовки цього поняття у сімейному, житловому, трудовому праві створюють труднощі для такої категорії осіб при спадкуванні за законом. Зацікавлена особа повинна у судовому порядку довести фактичний склад, наявність якого дозволяє її вважати спадкоємцем четвертої черги за законом. На відміну від спадкоємців статус яких визначають свідоцтва про народження чи шлюб, що видані органами державної реєстрації і свідчать про наявність родинних чи шлюбних відносин, правове становище особи, визнаної членом сім'ї в судовому порядку не є остаточним і може змінитися. Рішення суду про визнання особи членом сім'ї спадкодавця може бути скасовано судом апеляційної чи касаційної інстанції. З'ясовуються проблеми, які виникають при скасуванні такого рішення, якщо квазі-спадкоємець продав нерухоме майно третій особі.

Зауважено, що відсутність легального визначення поняття «член сім'ї спадкодавця» зумовлює необхідність доведення зацікавленою особою у судовому порядку фактичного складу, наявність якого дозволяє вважати її спадкоємцем четвертої черги за законом. На відміну від спадкоємців, статус яких визначають свідоцтва про народження чи шлюб, які видані органами державної реєстрації і свідчать про наявність родинних чи шлюбних відносин, правове становище особи, визнаної членом сім'ї в судовому порядку може змінитися, якщо таке рішення буде скасовано судом апеляційної чи касаційної інстанції.

Обґрунтовується необхідність накладати заборону на відчуження нерухомого майна протягом певного часу, якщо це майно перейшло до спадкоємця четвертої черги. Така новела буде обмежувати власника у праві розпорядження нерухомим майном, проте сприятиме захисту як приватних, так і публічних інтересів після відкриття спадщини. Зокрема, захищатиме майнові права спадкоємців п'ятої черги чи органів місцевого самоврядування при визнанні спадщини відумерлою, а також виключить безпідставне збагачення особи, яка не мала права відчужувати об'єкти спадщини.

Ключові слова: спадкоємці за законом, житлові права членів сім'ї спадкодавця, відумерла спадщина, органи місцевого самоврядування.

Yuriy Zaika

HOUSING RIGHTS OF HEIRS OF THE FOURTH LINE

Summary. The article clarifies the specifics of the legal status of the testator's family members – the fourth line of heirs by law. The lack of a legal definition of the concept of "member of the testator's family" and different interpretations of this concept in family, housing, and labor law create difficulties for this category of persons when inheriting by law. The interested person must prove the actual composition in a court of law, the presence of which allows him to be considered a fourth-line heir by law. Unlike heirs, whose status is determined by birth or marriage

© Заїка Ю.

certificates issued by state registration authorities and testifying to the existence of family or marital relations, the legal status of a person recognized as a family member in court is not final and may change. The court's decision to recognize a person as a member of the testator's family may be canceled by the court of appeal or cassation instance. The problems that arise when such a decision is annulled, if the quasi-heir has sold real estate to a third party, are clarified.

It was noted that the absence of a legal definition of the term «member of the testator's family» necessitates the need for the interested person to prove in court the actual composition, the presence of which allows him to be considered a fourth-line heir by law. Unlike heirs, whose status is determined by birth or marriage certificates issued by state registration authorities and testifying to the existence of family or marital relations, the legal position of a person recognized as a family member in court may change if such a decision is overturned by a court of appeal or cassation instance.

The need to impose a ban on the alienation of immovable property within a certain period of time, if this property has passed to the heir of the fourth line, is substantiated. Such an amendment will limit the owner's right to dispose of immovable property, but will contribute to the protection of both private and public interests after the opening of the inheritance. In particular, it will protect the property rights of fifth-line heirs or local self-government bodies when the inheritance is recognized as dead, as well as exclude unjustified enrichment of a person who did not have the right to alienate objects of inheritance.

Key words: legal heirs, residential rights of the testator's family members, Escheat, local self-government bodies

Постановка проблеми. Законодавство про спадкування і практика його застосування повинні відповідати сучасним реаліям, що зумовлює потребу постійного творчого переосмислення, оновлення та розвиток сталих теоретичних положень, створення оновленої теорії спадкового права, яка б відповідала потребам практики і давала б вичерпні відповіді на всі виклики часу, зокрема, і щодо долі спадкового майна, яке оплатно відчужено особою, яка не мала права його відчужувати.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Загальнотеоретичні положення спадкування за законом обґрунтовані у працях В.М. Коссака, О.Є. Кухарева, Є.О. Мічуріна, М.О. Михайлів, С.О. Сліпченко, О.П. Печеного, З.В. Ромовської, Є.О. Рябокони, І. В. Спасибо–Фатєєвої, С.Я. Фурси, Є.О. Харитонова та інших вчених. В контексті рекодифікації цивільного законодавства наукові дослідження інститутів спадкового права значно активізовані. Серед останніх монографічних праць необхідно відзначити низку досліджень творчих колективів на чолі із професором І.В. Спасибо–Фатєєвою, присвячених сучасним проблемам спадкового права [6; 8; 13]. Особливостям правового регулювання спадкових відносин законодавством різних країн присвячена колективна монографія за редакцією академіка В.В. Луця [15]. Значна увага приділена спадковим інституціям і в колективних дослідженнях, в яких приділена увага формуванню концептуальних підходів щодо системного оновлення Цивільного кодексу України за редактування професорки Н.С. Кузнєцової [8] та професорів А.С. Довгерта і Є.О. Харитонова [9]. Водночас, незважаючи на певну кількість спеціальних робіт, залишаються невирішеними загальнотеоретичні і практичні питання, пов'язані із набуттям спадщини спадкоємцями четвертої черги за законом, перш за все із правовим статусом таких спадкоємців та правовими наслідками його втрати.

Мета статті. Метою дослідження є розробка теоретичного підґрунтя для створення механізму захисту майнових прав спадкоємців четвертої черги за законом та інтересів органів місцевого самоврядування при набутті відумерлої спадщини.

Виклад основного матеріалу. Спадкування, як і будь-який інший соціальний феномен, виконує не лише покладені на нього суспільно-корисні функції. Можливість визначити долю майна після смерті і передати його в спадщину є однією із найважливіших гарантій стабільності відносин приватної власності.

© Заїка Ю.

Підставою виникнення спадкових правовідносин є сукупність певних юридичних фактів – як подій, так і дій. Здійснення права на спадкування тісно пов'язане з таким юридичним фактом як здатністю особи виступити спадкоємцем. При спадкуванні за законом наявність підстав для спадкування доводить особа, яка претендує на отримання спадщини.

Доказом родинних чи шлюбних відносин між спадкодавцем та спадкоємцем за законом є свідоцтва про державну реєстрацію народження чи шлюбу, які видані органами реєстрації актів цивільного стану (РАЦС). Якщо документально довести такі відносини неможливо вони повинні бути доведені у суді. Підставою спадкування за законом в четверту чергу є наявність особливого фактичного складу. На відміну від права на спадщину за законом, яке спадкоємці першої третьої черги і п'ятої черги набувають в силу родинності чи шлюбності, у спадкоємців четвертої черги право на спадкування пов'язане із рішенням про їх членство у сім'ї спадкодавця. До четвертої черги спадкоємців законодавець відповідно до ст. 1264 Цивільного Кодексу України (ЦК України) відносить осіб, які проживали із спадкодавцем однією сім'єю не менш як п'ять років до часу відкриття спадщини.

У ст. 3 Сімейного кодексу України законодавець спробував визначити поняття сім'ї шляхом формування її юридичних ознак: спільність проживання; пов'язаність спільним побутом, взаємність прав та обов'язків. У ст. 64 Житлового кодексу України (ЖК України) до членів сім'ї наймача віднесено осіб, які «постійно проживають і ведуть з ним спільне господарство. Проте така ознака може бути відсутня об'єктивно, скажімо, при проживанні із немовлям. Тому у сімейному законодавстві законодавець звертається до такої ознаки як «спільний побут», як більш універсальної. Ознака взаємності прав та обов'язків полягає у тому, що права і обов'язки членів сім'ї виникають й існують одночасно.

Відсутність законодавчого поняття «член сім'ї» зумовлює, по-перше, відсутність чіткого розуміння поняття «спадкоємець четвертої черги», що не може не спровокувати численні судові спори [16, с. 144], коли ті чи інші спадкоємці або і зовсім сторонні особи, наполягатимуть на визнанні їх членами сім'ї в судовому порядку; по-друге, окремі спадкоємці, перебуваючи в рівному ступені спорідненості з іншими спадкоємцями, можуть усунути останніх від спадкування, скориставшись своїм привілеєм «члена сім'ї» [7, с. 112].

Визначити єдине поняття «член сім'ї» не зміг і Конституційний Суд України, зазначивши, що об'єктивні відмінності його змісту залежать від галузі законодавства [13], тобто кожна галузь права тлумачить його по-своєму, пропонуючи ознаки, які мають значення для конкретного виду правовідносин.

Необхідно також брати до уваги, що правова категорія «член сім'ї» не є стійкою, на відміну від родинних відносин, оскільки характер взаємовідносин між особами протягом життя може змінюватися. А оскільки цей статус особі надає суд, то не можна виключати його втрату у випадку скасування рішення суду в апеляційному чи касаційному порядку вищою судовою інстанцією.

Як члени сім'ї спадкодавця право на спадкування за законом можуть набувати, перш за все, особи, які перебували із спадкодавцем у фактичних шлюбних відносинах, його пасинки, падчерки, вітчим, мачуха, свояки – зять, теща, невістка, свекруха, які проживали із спадкодавцем однією сім'єю не менш як п'ять років. Відносини, які виникають у зв'язку із утриманням дітей у сім'ї патронажного вихователя, сімейними не визнаються. Особи, які проживають разом із спадкодавцем однією сім'єю тривалий час, природно, користуються житлово-комунальними послугами, оскільки виступають як наймачі житлового приміщення і набувають таких же прав та обов'язків.

ЖК України повинен враховувати всі особливості правового регулювання житлових правовідносин та вирішити проблему паралельного застосування різних норм чинного законодавства, зокрема, цивільного і житлового. Мають бути спеціально визначені: права та обов'язки власника жилого приміщення; права та обов'язки осіб, що проживають спільно із власником в належному йому жилому приміщенні щодо житлово-комунальних послуг [1, с. 45].

Особа може не набути статусу «член сім'ї» в розумінні спадкового законодавства

(скажімо, проживає однією сім'єю із спадкодавцем менше п'яти років), проте це не позбавляє її статусу «член сім'ї», оскільки житлове законодавство серед ознак членства в сім'ї, (йдеться про сім'ю наймача), називає «постійність проживання з наймачем» і «ведення з ним спільного господарства», залишаючи на розсуд суду питання, щодо строку проживання і ведення спільного господарства. Оскільки члени сім'ї власника мають право на користування квартирою, необхідно встановити на якому праві вони там проживають. Так у ст. 383 ЦК України передбачено право власника будинку, квартири «використовувати помешкання для проживання членів своєї сім'ї», а у ст. 405 ЦК України прямо зазначено, що члени сім'ї власника житла, які проживають разом з ним, мають право на користування цим житлом відповідно до закону. Щодо житлового приміщення, яке вони мають право займати, то воно визначається його власником. За загальним правилом вселення в житлове приміщення допускається за наявності письмової згоди всіх членів сім'ї власника. Проте, як слушно зазначається, відсутність письмової згоди не свідчить про те, що особа, яка вселилась, не набула права користування жилим приміщенням, якщо за обставинами справи безспірно встановлено, що вони висловлювали таку згоду [11, с. 40].

Якщо такі особи користувалися житлом на підставі договору найму житла, то необхідно брати до уваги положення ст. 814 ЦК України, в якій знайшов закріплення принцип стабільності договірних відносин, оскільки у разі зміни власника житла, переданого у найм, до нового власника переходять права та обов'язки наймодавця.

Правове регулювання спадкових відносин здійснюється не лише з точки зору врахування інтересів суб'єктів цих правовідносин, а і з точки зору, як ці правовідносини впливають на інтереси суб'єктів суміжних правовідносин [2, с. 87]. Тому навіть у випадках, коли члени сім'ї спадкодавця не можуть довести свою належність до кола спадкоємців і стати правонаступником майна, законодавець охороняє їх права як членів сім'ї наймача жилого приміщення.

Якщо спадкове майно немає ніякої цінності, право не реагує на його долю. Водночас суспільство не може бути байдужим, якщо значне за своєю вартістю майно, зокрема, об'єкти нерухомості (жилі будинки, квартири, земельні ділянки тощо), втрачає власника і залишається напризволяще, знищується або захоплюється особами, які не мають ніякого права на нього. У цих випадках законодавець, керуючись інтересами публічними, визначає суб'єкта, який може набути право власності на таке майно – орган місцевого самоврядування за місцем відкриття спадщини (ст. 1277 ЦК України). Отже, якщо спадкоємці фактично чи юридично відсутні, то відповідний орган місцевого самоврядування (за місцем відкриття спадщини) повинен подати заяву про визнання її відумерлою, тобто, заявником у цій категорії справ окремого провадження може бути лише орган місцевого самоврядування.

Відумерлою може бути лише частина спадщини, якщо спадкоємці за законом відсутні, а у заповіті визначено долю лише частини майна.

Проте проблеми виникають у випадку, коли рішення суду про визнання особи членом сім'ї померлого спадкодавця скасовуються апеляційною чи касаційною інстанцією і, відповідно, така особа втрачає набутий за рішенням суду першої інстанції статус спадкоємця четвертої черги, і законні підстави для відчуження спадкового майна третій особі.

Законодавець повинен розробити механізм захисту прав територіальної громади і спадкоємців п'ятої черги у випадках, коли рішення суду, за яким особу, визнають членом сім'ї спадкодавця і вона набуває право на спадщину як спадкоємець четвертої черги, надалі скасовується. А з огляду на завантаженість судів, оголошений воєнний стан в країні, міграцію частини населення, і тривалий розгляд справ, рішення суду першої інстанції можуть скасовуватися через значний проміжок часу. Особа, яка набула спадщину як спадкоємець четвертої черги за законом, після отримання свідоцтва про право на спадщину за законом, стає власником майна з усіма пов'язаними з цим повноваженнями, зокрема і з правом розпорядження.

Різні обставини можуть зумовлювати у такого квазі-спадкоємця необхідність якнайшвидшого розпорядження спадщиною, такі як: потреба терміново отримати кошти,

бажання уникнути тяганини, пов'язаної з оформленням відповідних документів або невинуватених суперечок про розподіл спадщини, про викуп спадкових часток іншими спадкоємцями; відсутність бажання і потреби в управлінні майном, яке перейшло у спадщину, та й, власне, в самому майні [9, с. 24–25]. Проте у особи, яка набула нерухоме майно за оплатним договором, витребувати таке майно неможливо. Права нового власника нерухомості надійно захищені ст. 388 ЦК України яка, по-перше, унеможливорює ввідикацію майна у добросовісного набувача майна за відплатним договором, за винятком, якщо це майно було: а) загублене власником або особою, якій він передав майно у володіння; б) викрадене у власника або особи, якій він передав майно у володіння. По-друге, зацікавлена особа, тобто територіальна громада не може скористатися ввідикаційним позовом, як способом захисту, своїх інтересів, оскільки конструкція ввідикаційного позову передбачає захист інтересів саме власника, з володіння якого майно протиправно вибуло.

Згідно з традиційною концепцією, право на захист є складовою частиною суб'єктивного права. Механізм захисту суб'єктивних цивільних прав зумовлений характером цивільних правовідносин. [4, с. 356].

Гарантією захисту прав і інтересів територіальної громади і спадкоємців п'ятої черги може стати механізм, який законодавець використовує у ч. 2 ст. 47 ЦК України. Тобто, спадкоємці фізичної особи, яка оголошена померлою, не мають права відчужувати протягом п'яти років нерухоме майно, що перейшло до них у зв'язку з відкриттям спадщини. Незважаючи на рішення суду про оголошення особи померлою і перехід майна до спадкоємця фізичної особи, яку оголошено померлою, законодавець цілком слушно припускає, що така особа може з'явитися. Враховуючи особливий правовий режим нерухомого майна та специфіку процедури його відчуження, спадкоємці такої особи обмежуються в праві розпорядження таким майном на п'ять років. Відповідно до глави 10 Закону України «Про нотаріат» нотаріус при видачі свідоцтва на спадщину одночасно повинен накласти заборону на відчуження нерухомого майна [10]. Дії, які може вчиняти власник щодо реалізації наданих йому прав, обмежує лише закон з міркувань забезпечення публічних, а в окремих випадках і приватних інтересів [3, с. 214–215].

Звичайно, що обмеження прав особи, яка відповідно до законодавства набула статус власника в порядку універсального правонаступництва, не може не створювати низку незручностей, пов'язаних із відсутністю можливості визначити юридичну долю набутого нерухомого майна. Проте, як слушно зазначається, війна як певний суспільний і юридичний стан зумовлює необхідність введення окремих обмежень суб'єктивних цивільних прав [14, с. 55].

Висновки. Відсутність легального визначення поняття «член сім'ї спадкодавця» зумовлює необхідність доведення зацікавленою особою у судовому порядку фактичного складу, наявності якого дозволяє вважати її спадкоємцем четвертої черги за законом. На відміну від спадкоємців, статус яких визначають свідоцтва про народження чи шлюб, які видані органами державної реєстрації і свідчать про наявність родинних чи шлюбних відносин, правове становище особи, визнаної членом сім'ї в судовому порядку може змінитися, якщо таке рішення буде скасовано судом апеляційної чи касаційної інстанції. Гарантією здійснення принципу правової визначеності може стати заборона на відчуження спадщини, предметом якої є нерухомість, спадкоємцями четвертої черги за законом протягом певного, визначеного строку.

Незважаючи на певні обмеження власника у праві розпорядження нерухомим майном, така новела сприятиме захисту як приватних, такі і публічних інтересів при відкритті спадщини, зокрема, майнових прав спадкоємців п'ятої черги чи органів місцевого самоврядування при визнанні спадщини відумерлою у випадках скасування судом статусу «член сім'ї спадкодавця».

Список використаних джерел:

1. Haliantych M., Zaika Y., Popovych T. Legal nature of the contract for housing and utility services . *Entrepreneurship, economy and Law*. 2022. No. 2. P.40–47.

2. Zaika Y.O. Directions of updating the inheritance legislation of Ukraine. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*. Vol. 27, No. 1, 2020. P. 84–99.
3. Zaika Y.O. The Right to Dispose of the Property in the Human Rights System Current challenges of Human Rights, Rule of Law and Democracy Ed. by Robert Tabaszewski, *Wydawnictwo KUL*. Lublin. 2021. P. 213–232.
4. Zaika Y.O., Kukhariev O.Ye., Skrypnyk V.L. and Mytnyk A.A. Peculiarities of Protection of Rights and Interests of Heirs: Theoretical Aspects. *International Journal of Criminology and Sociology*. 2021. No. 10. P. 355–362
5. Заїка Ю.О. Механізм регулювання майнових відносин, що виникають після відкриття спадщини. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 6. С.23–28.
6. Заїка Ю.О. Право на продаж спадщини Спадкове право: крізь призму судової практики: монографія / за ред. І. В. Спасибо–Фатєєвої. Харків: ЕКУС, 2022. С.124–148.
7. Заїка Ю.О. Юридичні факти у спадковому праві. Новітні підходи до розуміння юридичних фактів у механізмі правового регулювання приватних відносин. Київ: НДІ ПрПіП ім. акад. Ф. Г. Бурчака НАПрН України. 2019. С. 105–123.
8. Заїка Ю.О., Кухарев О.Є. Новелізація норм спадкового права. Рекодифікація цивільного законодавства України: виклики часу: монографія Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. С. 308–333.
9. Коссак В.М., Заїка Ю.О., Квіт Н.М., Михайлів М.О. Основні напрями новелізації спадкового права в умовах оновлення Цивільного кодексу України. Оновлення цивільного кодексу України: формування підходів: монографія. Одеса: Вид. дім. «Гельветика», 2020. С. 548–609.
10. Про нотаріат: Закон України від 02 вер. 1993 р. № 3425-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12#Text> (дата звернення: 02.11.2023).
11. Право власності на житло в Україні: доктрина та реалізація: монографія / за заг. ред. академіків О. Д. Крупчана і В.В. Луця. К.: Н ДІ ПрПіП ім. акад. Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2016. 247 с.
12. Римське право : крізь призму традицій і судової практики : монографія / за ред. проф. І. В. Спасибо–Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2022. 512 с.
13. Рішення Конституційного Суду України від 03 червня 1999 р. щодо офіційного тлумачення терміна «член сім'ї». Справа 1–8/99. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-99#Text> (дата звернення: 04.11.2023).
14. Спесівцев Д. Концептуальні проблеми правового регулювання цивільних відносин в умовах війни : монографія. Луцьк: *Завжди Поруч*, 2022. 248 с.
15. Сучасні тенденції розвитку спадкового права (порівняльно-правове дослідження): монографія / Ю.О. Заїка, Н. Б. Солтис, В. В. Проценко, Є. О. Рябоконт; відп. ред. академік НАПрН України В. В. Луць. К.: *НДІ приватного права і підприємництва ім. акад. Ф. Г. Бурчака НАПрН України*. 2015. 248 с.
16. Українське цивільне право: навч. посіб. 3-тє вид. перероб. та доп. Київ: *«Центр учбової літератури»*. 2014. 358 с.
17. Харківська цивілістична школа: межі спадкового права: монографія. Харків: Право. 2016. 608 с.

References:

1. Haliantych, M., Zaika, Y. & Popovych, T. (2022). Legal nature of the contract for housing and utility services . *Entrepreneurship, economy and Law*. Vol. 2, 40–47. [in Ukrainian].
2. Zaika, Y.O. (2020). Directions of updating the inheritance legislation of Ukraine. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*. Vol. 27. 1. 84–99. [in Ukrainian].
3. Zaika, Y.O. (2021). The Right to Dispose of the Property in the Human Rights System Current challenges of Human Rights, Rule of Law and Democracy Ed. by Robert Tabaszewski, *Wydawnictwo KUL*. Lublin. 213–232. [in Ukrainian].
4. Zaika, Y.O., Kukhariev, O.Ye., Skrypnyk, V.L. & Mytnyk, A.A. (2021). Peculiarities of Protection of Rights and Interests of Heirs: Theoretical Aspects. *International Journal of Criminology and Sociology*. Vol. 10, 355–362. [in Ukrainian].
5. Zaika, YU.O. (2021). Mekhanizm rehulyuvannya maynovykh vidnosyn, shcho vynykayut' pislya vidkryttya spadshchyny [Mechanism of regulation of property relations arising after the discovery of inheritance]. *Pidpryyemnytstvo, hospodarstvo i pravo*. Vol. 6, 23–28. [in Ukrainian].